

عمر خیام و رباعیاتش در آثار پژوهشگران عرب *

نوشته دکتر یوسف بکار

ترجمه: لمعه ضمیری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

پژوهشگران ادب عرب خیام و رباعیاتش را به دیدهٔ تحسین می‌نگرند و اگر غلو نباشد عمر خیام بیش از هر شاعر پارسی‌گوی دیگر مورد توجه ادبای عرب قرار گرفته است. شکی نیست آنچه باعث شهرت خیام نزد اعراب شده همانا رباعیات اوست که اعراب را به شگفتی و داشته

* یوسف حسین بکار، "عمرالخیام و رباعیاته فی آثار الدارسین العرب" در جهود عربیة

معاصرة فی خدمة الادب الفارسی (مشهد: دانشگاه مشهد، ۱۳۵۰)، ص. ۴۴۶-۴۵۴.

است. در این مورد استاد ادیب التقی دمشقی سخنی دارد: " مایه شگفتی است با وجود آن که خیام برترین شاعر پارسی گو نیست و رباعیاتش در شمار شاهکارهای شعر پارسی نمی‌باشد. او و رباعیاتش این چنین مورد توجه قرار گیرند. " ^۱ روکی العزیزی اردنی سیر می‌گوید: " خیام و رباعیات وی بخت بلندی داشته‌اند. البته این رباعیات در حد خود قابل توجه است ولی بیش از اندازه بدان توجه گردیده. " ^۲ ادیب التقی معتقد است که عربیها و ملل دیگر بیشتر از ایرانیان به خیام توجه نشان داده‌اند و همچنین می‌گوید: " خیام بسیار فراتر از عصر خود می‌اندیشیده است. " ^۳ گیب مستشرق انگلیسی با ادیب التقی هم عقیده است و می‌گوید: " انگلیسیها و آمریکاییها بیش از هر ایرانی عمر خیام را می‌شناسند. " ^۴

رباعیات خیام علیرغم اختلاف نظرهایی که در مورد تعداد و نسبت دادن آن به وی وجود دارد بسیار مورد توجه ادبای عرب قرار گرفته و از فارسی و دیگر زبانها به عربی ترجمه شده است. گرچه ترجمه شعر از زبانی به زبان دیگر بسیار دشوار می‌باشد و باعث ارهم گسیختگی معنی و اسلوب شعری آن می‌شود ولی با این وجود ترجمه‌های عربی این رباعیات چنان زیبا و آراسته است که تنی چند از ادبای ایرانی که در ادب عرب نیز تبحری دارند آن را تأیید کرده‌اند. حال به ذکر برخی از اظهارنظرهای ادبای عرب در این مورد می‌پردازیم. ادبای عرب همگی متفق القولند که استاد ودیع بستانی لبنانی نخستین کسی است که رباعیات خیام را از انگلیسی به صورت نظم به عربی برگردانده (سال ۱۹۱۲ م.)، وی با فارسی کوچکترین آشنایی نداشته و خود در این مورد چنین می‌گوید: " من از فارسی حتی یک حرف هم نمی‌دانم ولی سعی خود را روی ترجمه حرفی و غیرحرفی شعرها و نثرهای انگلیسی و فرنگی متمرکز کردم. " استاد محمد سباعی مصری نیز این رباعیات را در قالب شعر به عربی ترجمه کرده است. اینک نظر یکی از پژوهشگران را در باره ترجمه‌های فوق ذکر می‌کنیم: " ترجمه بستانی به حدی

۱- مقدمه رباعیات خیام. ترجمه احمد الصافی النجفی. ص ۱۷.

۲- مقدمه رباعیات خیام. ترجمه احمد زکی ابوشادی. ص ۱۳.

۳- مقدمه رباعیات خیام. ترجمه الصافی النجفی. ص ۱۹.

۴- تراث الاسلام ۱/ ۱۵۰ (بخش ادبی نوشته و ترجمه عربی از عبداللطیف

حمزه). مطبعه لجنه التالیف والترجمه والنشر. قاهره ۱۹۳۶ م.

از متن انگلیسی‌اش دور شده که دیگر هیچ رابطه‌ای با اصل فارسی آن ندارد، رباعی را سیاعی سروده‌و آن گونه که دلش خواسته ابیات را پس و پیش نموده است. اما ترجمه استاد سیاعی چنان است که هیچ نسبتی با رباعیات خیام در آن دیده نمی‌شود. " ۵ یکی دیگر از پژوهشگران چنین می‌گوید: " ودیع بستانی و دیگر مترجمانی که رباعیات را از انگلیسی ترجمه کرده‌اند چون برگردان‌شان از اصل فارسی نبوده از غرض و معنی اصلی رباعیات بدور افتاده‌اند. " ۶ احمد صافی النجفی یکی دیگر از مترجمان رباعیات خیام چنین اظهار می‌دارد: " این درست است که ترجمه بستانی در حدی والا بوده ارزش ادبی بسیار دارد ولی با این حال بسیار سطحی است. " نجفی غدر بستانی که فارسی نمی‌داند و رباعیات را صرفاً از انگلیسی ترجمه کرده موجه تشخیص داده است، با این همه گوهر معنی رباعیات خیام هنوز در گنجینه اسرار ادبیات باقی است و شکست طلسم این گنجینه برای مترجمان دسوار. ۷ تنها کسی که ترجمه بستانی راستوده دکتر احمد زکی ابوشادی است که خود نیز رباعیات را از انگلیسی به عربی ترجمه کرده، او می‌گوید: " بستانی چنان رباعیات خیام را ترجمه کرده که به اصل فارسی خود ارزشی دوچندان داده است. " روکسی العریزی که ترجمه‌های بستانی و سیاعی را پیش‌تر نقد کرده ترجمه ابوشادی را از بهترین ترجمه‌ها دانسته و دیگر برگردان‌ها را وهم و خیالی بیش‌تر نمی‌داند چرا که آنها از انگلیسی ترجمه شده‌اند. اما اگر او دقت بیشتری بخرج می‌داد و تعصب را به کناری می‌نهاد آنگاه در می‌یافت که ابوشادی نیز این رباعیات را از انگلیسی به عربی برگردانده است.

جمیل صدوقی الزهاوی شاعر عراقی دیگر مترجمی است که این رباعیات را به نظم و نثر عربی ترجمه کرده‌و آن را به همراه اصلش انتشار داده است. او در مورد انگیزه کار خود می‌گوید همه ترجمه‌های پیشین فاقد اصالت و آهنگ شعری بوده از اصل فارسی بدور است از این رو من اقدام به این کار کردم.

یکی دیگر از مترجمان این رباعیات احمد رامی غرلسرای مصری است که شیفته و فریفته

۵- روکسی العریزی. مقدمه رباعیات خیام. ترجمه ابی‌شادی. ص ۱۲.

۶- مشرالطرزی. کشف اللنام عن رباعیات الخیام. ص ۹۶.

۷- مقدمه رباعیات خیام. ترجمه صافی النجفی. ص ۶.

خیام و رباعیاتش بوده و برای آموختن زبان فارسی و همچنین در جستجوی ترجمه ای از رباعیات مذکور به فرانسه رفته و رباعیات را در قالب شعر به عربی ترجمه کرده است با این حال برگردان وی بسیار ضعیف و سست می باشد .

با توجه به نظر ادبای ایرانی و عرب بهترین ترجمه های رباعیات خیام دو ترجمه احمد صافی نجفی شاعر و عبدالحق فاضل ادیب عراقی می باشد . احمد صافی نجفی در طی سه سال رباعیات را ترجمه کرده و برگردان وی اصالت فارسی اش را حفظ نموده که این ناشی از آشنایی کامل وی با زبان و ادب پارسی است . او خود در این مورد چنین می گوید : " در طی هشت سالی که در تهران بودم سعی کردم که به عمق ادبیات فارسی راه یابم تا بتوانم به سرچشمه اندیشه خیام که شیفته آن می باشم دست یابم از این رو کوشش بسیار بخرج دادم تا توانستم بدان حد که می خواستم برسم و در پی آن به ترجمه و نشر این رباعیات دست زدم . "

ترجمه صافی نجفی در شمار بهترین و درست ترین ترجمه هایی است که تاکنون از اشعار خیام بعمل آمده و ادبای ایرانی از جمله میرزا محمدخان قزوینی آن را ستوده اند .^۸ قزوینی معتقد است که ترجمه صافی نجفی یکی از بهترین ترجمه هایی است که به اصل فارسی اش بسیار نزدیک می باشد ، تنها ایرادی که از آن می توان گرفت از لحاظ وزن عروضی است که با رباعیات خیام مغایرت دارد چرا که وی صرفاً وزن و قالب رباعی را در نظر گرفته و در همه این اشعار یک وزن را بکار نبرده است . وی برای این کار دو دلیل دارد : نخست ادای معنی رباعیات در هر وزنی که باشد ، دیگر خودداری از یکنواختی و ملالت که در اثر تکرار یک وزن بوجود می آید چرا که گوش تمایل به تنوع دارد . ملک الشعراء بهار نیز ترجمه صافی نجفی را از لحاظ مطابقتش با اصل و بلاغتی که در آن نهفته است ستوده . همچنین نشریات ایرانی در این مورد مطالب بسیار زیادی انتشار داده اند از آن جمله است مجله ادبی ارمغان که قطعاتی از ترجمه مذکور را همراه با اصل فارسی آن چاپ کرده و برخی اظهار نظرها را در مورد مقام و ارزش این ترجمه می آورد و به بحث در باره آن می پردازد .

۸- کشف اللثام عن رباعیات الخیام . ص ۹۶ .

اما عبدالحق فاضل ۳۷۵ رباعی را برگزیده و آن را در بخش دوم کتابش *ثوره الخيام* به شعر ترجمه کرده است. روکسی العزیزی دربارهٔ این ترجمه چنین می‌گوید: " مترجم حدود را در چهارچوب رباعی محدود کرده و جز به هنگام رعایت قافیه یا وزن عروضی عربی هیچ تصرفی در آن نمی‌کند."

چند ترجمهٔ دیگر نیز وجود دارد، از آن جمله ترجمه نثر احمد حامد صراف در کتابی که در باره خیام نوشته و طالب حیدری از عراق که رباعیات مذکور را به شعر برگردانده و همچنین توفیق مفرج که این رباعیات را به شعر شبیه به نثر ترجمه کرده است. توفیق خود در این مورد چنین می‌گوید: " اعتراف می‌کنم که رباعیات را ترجمهٔ حرفی دقیق نکرده‌ام و فارسی را بویژه برای این آموختم تا بتوانم از اصل فارسی کمک بگیرم. در همین ضمن بود که به تفاوت فاحش ترجمه انگلیسی با اصل فارسی رباعیات پی بردم، از اینرو رباعیات را به گونه‌ای ترجمه کردم که صرفاً حرف به حرف نباشد. من تنها در پی جمله‌پردازی و کلمات نرفتم و به اصل فارسی رباعیات نیز خود را پایبند نساختم بلکه معنی برایم مهم بود به همین دلیل آن را از اصل فارسی گرفتم و در قالبی تازه بیان کردم که با اصلش هیچگونه تشابه و نزدیکی ندارد، به عبارت دیگر من جامعهٔ پارسی فلسفهٔ خیام را بدر آوردم و جامعهٔ عربی بدان پوشانیدم."

رباعیات خیام چنان اعراب را فریفتهٔ خود ساخته که حتی آن را به گویشها و زبانهای محلی نیز ترجمه کرده‌اند تا برای عموم مردم آشنا و قابل درک گردد، در مصر حسین مظلوم ریاض از ترجمه‌های بستانی و ساعی یاری جسته و این رباعیات را به زبان عامیانه ترجمه کرده است. در لبنان هم آرزو از ترجمهٔ انگلیسی استفاده کرده و رباعیات را به گویش محلی لبنانی ترجمه کرده و در " دار مجله شعر " بیروت منتشر ساخته است. گویا ترجمهٔ دیگری هم بوسیلهٔ محمد هاشمی شاعر عراقی صورت گرفته که آن را از اصل فارسی به شعر برگردانده است.

این بررسی کوتاه و کاملی بود در مورد ترجمه‌های عربی رباعیات خیام و آنچه که در بارهٔ آن گفته شده، اما پژوهشگران پا را فراتر نهاده به بررسی احوال، خیام و آنچه که در بارهٔ او نوشته شده پرداخته‌اند. در این مورد آثاری چند منتشر شده است. از آن جمله کتابی بنام *ثوره الخيام* تالیف عبدالحق فاضل که در بارهٔ فلسفه و عقاید و افکار و شخصیت خیام نوشته شده است، در این کتاب تحقیقی نیز در مورد تعداد رباعیات و دیگر مطالب مربوط به آن بعمل آمده

و نویسنده در بخش پایانی کتاب خود با شیوه‌ای دلپذیر افکار خیام و شاعر عرب ابوالعلاء معری را با هم مقایسه می‌کند.^۹ استاد سعید نفیسی این کتاب را ستوده و آن را بسیار پرارزش می‌داند و چنین می‌گوید: "هیچکس تاکنون چنین تجزیه و تحلیلی در مورد روحیات و افکار خیام بعمل نیاورده است."

استاد مبشر طرزی الحسینی هم کتابی بنام *كشف اللثام عن رباعیات الخيام* نوشته و کوشیده تا خیام و رباعیاتش را به نحو شایسته‌ای بشناساند زیرا "اغلب پژوهشگران غربی و شرقی خیام را تنها از رباعیاتش می‌شناسند" از این رو اثر وی با دیگر نوشته‌ها تفاوت بسیار دارد چرا که هدف وی آشکار ساختن مفاهیم قدیمی و درستی آن برای همگان است،

از دیگر کتابهایی که در باره خیام نوشته شده کتاب *عمر الخيام: حیات، علمه، رباعیاته* تالیف احمد حامد صراف است که حاوی ترجمه نثر رباعیات خیام می‌باشد. کتاب "عمر الخيام حیات و فلسفه و رباعیاته" تالیف احمد شنتناوی و مقاله‌ای تحقیقی از دکتر موسی هندای بنام "عمر الخيام فی میزان العقیده من خلال رباعیاته" و نیز نمایشنامه‌ای در هفت پرده در باره خیام و عشقهایش اثر حسن اسماعیل مصری که آن را از زندگی عمر خیام الهام گرفته و *عزام الخيام* نام دارد و همچنین کتاب *قصة حياة الخيام* تالیف محمد توفیق مصطفی که برگردانی نویسنده انگلیسی هارولد لام از دیگر آثاری است که در مورد خیام و رباعیاتش نوشته شده.

در پایان باید بگویم با این همه جستجو باز نمی‌توانم ادعا کنم تمامی آثاری که در مورد خیام و رباعیاتش به عربی ترجمه یا تالیف شده بررسی کرده‌ام زیرا بسیارند مقالات و مباحثاتی که بدانها دست رسی نداشته‌ام. امیدوارم در آینده آنچه راکه در باره خیام و رباعیاتش نوشته یا گفته شده بطور کامل و مفصل جمع‌آوری کرده در اختیار شما قرار دهم.

۹- رجوع شود به مقدمه سعید نفیسی در کتاب "ثوره الخيام".

عمر الخيام ورباعياته :

- ١- ثورة الخيام، عبدالحق فاضل، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٥١ م.
- ٢- عمر الخيام (حياته، علمه، رباعياته)، احمد حامد الصراف . الطبعة الثانية، بغداد ١٩٤٩ م.
- ٣- عمر الخيام (حياته وفلسفته ورباعياته)، احمد الشنتناوى . دار المعرفة، الطبعة الأولى، القاهرة ١٩٦٢ م.
- ٤- عمر الخيام فى ميزان العقيدة من خلال رباعياته، الدكتور محمد موسى هنداوى (بحثلقى فى الموسم الثقافى لجامعة الكويت عام ١٩٦٧ - ١٩٦٨ م).
- ٥- غرام عمر الخيام (مسرحة)، تأليف: حسن اسماعيل . طبع دار ممفيس، القاهرة، (دون تاريخ) .
- ٦- قصة حياة الخيام، تأليف اهارولد لام)، ترجمة محمد توفيق مصطفى . دار القلم، القاهرة .
- ٧- كشف الثام عن رباعيات عمر الخيام . مبشر الطرزى الحسينى . دار الكاتب العربى للطباعة والنشر، القاهرة ١٩٦٧ م.

ترجمات رباعيات الخيام :

- ٨- رباعيات الخيام، ترجمتها شعرة زوديع البستاني، دار المعارف بمصر ١٩٥٢ م.
- ٩- رباعيات الخيام، ترجمها شعرة زوديع البستاني، المكتبة التجارية بمصر، (دون تاريخ) .
- ١٥- رباعيات الخيام، ترجمة عبدالحق فاضل فى كتابه «ثورة الخيام» .
- رباعيات الخيام، ترجمها احمد حامد الصراف فى كتابه «عمر الخيام» .

- ١١- رباعيات الخيام. ترجمها عن الانكليزية: الدكتور احمد زكى ابوشادى .
المكتبة العلمية ومطبعتها. بيروت ١٩٥١ .
- ١٢- رباعيات الخيام. ترجمها نشرًا ونظمًا جديلاً صادقى الزماوى . مطبعة
الفرات. بغداد ١٩٢٨ م.
- ١٣- رباعيات الخيام. ترجمها شعراً. احمد راسى. السعدى الناشئة . القاهرة
١٩٥٠ م.
- ١٤- رباعيات الخيام. ترجمها شعراً. احمد الصافى النجفى. طبع دمشق .
(دون تاريخ) .
- ١٥- رباعيات عمر الخيام ترجمها شعراً. طالب الحيدرى. الطبعة الثانية .
بغداد ١٩٦٤ م.
- ١٦- رباعيات عمر الخيام. ترجمها شعراً. توفيق مفرح. الطبعة الاولى .
(دون تاريخ) .
- ١٧- رباعيات عمر الخيام. ترجمها بلغة الادب الشعبى: حسين مظلوم رياض
مطبعة مصر ومكتبتها. (دون تاريخ) .
- ١٨- رباعيات عمر الخيام. ترجمها باللهجة اللبنانية: آرثر ضو. دار مجلة شعر،

پښتونخواه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی